

СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА ПРАВОТВОРЦЯ»

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

**ДОВКІЛЛЕВЕ ЗАКОНОДАВСТВО
УКРАЇНИ В УМОВАХ
БАГАТОВИМІРНИХ ВИКЛИКІВ
І ЗАГРОЗ**

Монографія



ЮРІНКОН ІНТЕР
Київ–2025

УДК: 340.13; 349.6
Д60

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 18 від 27 листопада 2025 р.)

Рецензенти:

Кобецька Н. Р., доктор юридичних наук, професор;
Краснова Ю. А., доктор юридичних наук, доцент;
Кулинич П. Ф., доктор юридичних наук, професор, член-кор. НАПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України.

Довкіллеве законодавство України в умовах багатомірних викликів і загроз :
Д60 монографія / відп. ред. академік НАПрН України Н. Р. Малишева. Київ : Юрінком
Интер, 2025. 468 с.

ISBN 978-966-667-947-8

Монографія є комплексним дослідженням трансформації українського довкіллевого законодавства у період глибоких соціальних, політичних, воєнних та технологічних змін. У праці сформульовано теоретико-методологічні засади переходу від традиційної екологічної термінології до сучасної довкілцевої парадигми, обґрунтовано роль принципів права як концептуального орієнтиру для оновлення законодавства та проаналізовано вплив багатомірних загроз, включно з явищем расизму як особливої форми еколого-правового виклику.

Особливу увагу приділено оцінці стану довкіллевого законодавства України: розвитку інституту еколого-правового статусу людини, регулюванню природоохоронних відносин, а також законодавчим механізмам забезпечення екологічної безпеки. Окремий розділ присвячений довкіллево-правовим вимірам космічної діяльності, зокрема екологічній безпеці космічної діяльності, використанню супутникових технологій для охорони довкілля, гармонізації національного космічного права з правом ЄС. Завершальний блок дослідження зосереджений на майбутньому довкіллевого законодавства України, його систематизації, цифровізації, адаптації до *acquis* ЄС та інтеграції в європейський правовий простір. Монографія пропонує науково обґрунтоване бачення модернізації правотворчості в умовах війни й відбудови та сприяє формуванню нової нормативної філософії довкіллевого права, здатної відповісти на сучасні та перспективні виклики.

Монографія підготовлена за результатами виконання науково-дослідної теми «Концептуальні засади правотворчої діяльності в Україні: ресурсозабезпечення, новації та ризики» (номер держ. реєстр.0125U002053).

УДК: 340.13; 349.6



Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

ISBN 978-966-667-947-8

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025
© Малишева Н. Р., Красіліч Н. Д., Ковтун О. М., Яремак З. В., Олещенко В. І., Семеняка В. В., Гурова А. М., 2025
© Юрінком Інтер, 2025

ЗМІСТ

| | |
|---|-----|
| ВСТУП (Н. Малишева) | 7 |
| Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДИ, ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ | |
| Глава I.1. Необхідність термінологічного переходу від «екологічного» до «довкіллевого» права (Н. Малишева) | 12 |
| Глава I.2. Принципи права як дороговказ розвитку довкіллевої правотворчості (Н. Малишева) | 26 |
| Глава I.3. Багатофакторні загрози та виклики як чинники трансформації довкіллевого законодавства України (Н. Малишева) | 45 |
| Глава I.4. «Рашизм» як загроза довкіллю та виклик для національної правотворчості (Н. Малишева) | 64 |
| I.4.1. Екологічні ознаки у характеристиці рашизму | 64 |
| I.4.2. Особливості довкіллевого виміру рашизму | 74 |
| I.4.3. Політико-правові, законодавчі та інституційні заходи протидії знищенню рашистами природного середовища України внаслідок збройної агресії рф | 80 |
| Розділ II. СТАН ДОВКІЛЛЄВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ВИРІШЕННЯ | |
| Глава II.1. Законодавство щодо еколого-правового статусу особи (З. Яремак) | 96 |
| II.1.1. Генеза законодавчого інституту еколого-правового статусу особи та перспективи його розвитку | 96 |
| II.1.2. Система екологічних прав, обов'язків та механізми їхнього правового забезпечення | 112 |
| II.1.3. Правові форми захисту екологічних прав та інтересів | 134 |
| Глава II.2. Законодавство у сфері забезпечення екологічної безпеки (О. Ковтун) | 150 |
| II.2.1. Поняття екологічної безпеки та екологічного ризику | 150 |
| II.2.2. Загальна характеристика системи законодавства у сфері забезпечення екологічної безпеки | 154 |

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| II.2.3. Класифікація екологічної безпеки за видами | 159 |
| II.2.4. Стан правового регулювання окремих видів екологічної безпеки та напрями його удосконалення..... | 163 |
| II.2.5. Напрями розвитку законодавства у сфері забезпечення екологічної безпеки | 231 |
| Глава II.3. Природоохоронне законодавство України (<i>Н. Красіліч</i>) | 234 |
| II.3.1. Загальні засади регулювання природоохоронних відносин | 234 |
| II.3.2. Природно-заповідний фонд України | 240 |
| II.3.3. Інші природоохоронні території..... | 260 |
| Розділ III. ДОВКІЛЛЕВО-ПРАВОВИЙ ВИМІР КОСМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ І ВИКЛИКИ ВІЙНИ | |
| Глава III.1. Довкіллеве право і космос: поступове розширення регулятивних горизонтів (<i>Н. Малишева</i>) | 272 |
| III.1.1. Формування міжнародного космічного права та його довікільєвої складової | 272 |
| III.1.2. Основні напрями регулювання довікільєвих відносин при здійсненні космічної діяльності | 282 |
| Глава III.2. Правові засади використання космічних технологій для вирішення довікільєвих проблем (<i>В. Семеняка, А. Гурова</i>) | 306 |
| III.2.1. Космічні технології — для досягнення Цілей сталого розвитку (<i>А. Гурова</i>) | 306 |
| III.2.2. Правовий режим використання супутникових технологій у сфері охорони довкілля в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України (<i>В. Семеняка</i>) | 310 |
| III.2.3. Гармонізація національного космічного законодавства із правом Європейського Союзу у сфері дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) та екологічного моніторингу з використанням космічних технологій (<i>А. Гурова</i>)..... | 323 |

III. 2.4. Правові моделі публічно-приватного партнерства у сфері супутникового моніторингу довкілля (Н. Малишева, А. Гурова) 339

Розділ IV. МАЙБУТНЄ ДОВКІЛЛЕВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ

Глава IV.1. Систематизація довкіллевого законодавства як передумова його ефективності (Н. Малишева, В. Олеценко) 354

IV.1.1. Формування та розвиток довкіллевого законодавства України. Його сучасний стан (Н. Малишева, В. Олеценко) 354

IV.1.2. Зміст систематизації довкіллевого законодавства України та можливі форми її здійснення (Н. Малишева) ... 359

IV.1.3. Мета та принципи систематизації довкіллевого законодавства України (Н. Малишева, В. Олеценко) 364

IV.1.4. Основні чинники, що визначають зміст та напрями систематизації довкіллевого законодавства України (Н. Малишева) 366

IV.1.5. Зарубіжний досвід систематизації довкіллевого законодавства (Н. Малишева) 381

IV. 1.6. Очікувана структура довкіллевого законодавства України та етапність проведення його систематизації (Н. Малишева, В. Олеценко) 386

Глава IV.2. Цифровізація для забезпечення модернізації системи управління в довкіллевій сфері (Н. Малишева) 393

IV.2.1. Чинники, що визначають потребу цифровізації довкіллевого управління, та її переваги 393

IV.2.2. Поточний стан цифровізації в довкіллевій сфері та її інституційно-правове забезпечення..... 395

IV.2.3. Шляхи розвитку законодавства України щодо цифровізації довкіллевого управління 403

IV.2.4. Ризики цифровізації в довкіллевій сфері 408

Глава IV.3. Взаємодія довкіллевого законодавства України з правом ЄС (З. Яремак)..... 413

ЗМІСТ

| | |
|--|------------|
| IV.3.1. Довкіллеве право ЄС: сучасний стан і перспективи розвитку..... | 414 |
| IV.3.2. Європейський зелений курс і нові виклики довіллевого права ЄС..... | 423 |
| IV.3.3. Гармонізація принципів довіллевого законодавства України з європейськими підходами до охорони довілля | 430 |
| IV.3.4. Трансформація довіллевого законодавства України в контексті євроінтеграційних процесів. Адаптація довіллевого законодавства України до <i>acquis</i> ЄС..... | 449 |
| ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ (Н. Малишева)..... | 463 |

ВСТУП

Становлення національного довкіллевого законодавства України бере початок із прийняття 25 червня 1991 року Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який, попри створення у межах радянського нормативного середовища, заклав фундамент для формування власної нормативно-правової системи охорони довкілля в незалежній Україні. За більш ніж три десятиліття, в умовах складних суспільно-політичних трансформацій, поступового утвердження ринкових відносин та інтеграційних процесів у європейський і світовий правопорядок в Україні сформовано комплексну галузь законодавства, яка має ієрархічну структуру, конституційне підґрунтя, базовий рамковий акт, кодифіковані природоресурсні підгалузі та розгалужене поточне регулювання. Такий обсяг і глибина дозволяють говорити про існування потужної системи довкіллевого законодавства, що формально охоплює ключові напрями правового регулювання у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Разом із тим, ця система поступово почала дедалі виразніше демонструвати внутрішні суперечності та структурні дисбаланси. Надмірна багаторівневність, складність і громіздкість правового масиву, недостатня забезпеченість матеріальних норм належними процедурними механізмами, а також зростаюча складність їхньої реалізації — все це почало викликати кризові явища у сфері довкіллевого правозастосування. Особливо загрозливою тенденцією останнього «довоєнного» десятиліття стала інтенсивна, але несистемна нормотворчість, яка в багатьох випадках не спиралася на наукові засади й концептуальне бачення розвитку галузі. Законодавчі ініціативи дедалі частіше почали визначатися вузькокорпоративними інтересами, що призвело до руйнування нормативно-інституційних зв'язків, спотворення екологічного балансу в системі законодавства та звуження потенціалу існуючих правових механізмів. Все помітнішими стали внутрішні суперечності системи довкіллевого законодавства, несистемність правотворчих процесів, недостатня узгодженість із суміжними галузями права.

Ці обставини суттєво ускладнили виконання державою її довкіллевих функцій, визначених Конституцією України, знизили ефективність реалізації екологічних прав громадян і призвели до

погіршення якості правового забезпечення охорони природи, використання природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки. Як наслідок — зростання проявів протиправної поведінки, посилення її суспільної шкідливості та втрата довіри до системи довкілєвого управління.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалась 24 лютого 2022 року, докорінно змінила контекст довкілєвої правотворчості. Умови воєнного стану обумовили перерозподіл державних пріоритетів, ресурсів і управлінської уваги, що неминуче позначилось на характері, динаміці та змісті нормотворчості у відповідній сфері. Правотворчий процес у довкілєвій сфері в цей період характеризується кількома ключовими тенденціями:

- **Зміщення акцентів** на забезпечення обороноздатності, енергетичної безпеки, оперативного управління наслідками воєнних дій, що зумовило зниження інтенсивності системної довкілєвої законотворчості;

- **Фрагментарність і реактивність нормотворчих рішень**, орієнтованих передусім на подолання безпосередніх наслідків військових дій — забруднення, знищення природних ресурсів, загрозу промислових катастроф тощо;

- **Спрощення процедур і скасування окремих вимог у сфері оцінки впливу на довкілля, стратегічної екологічної оцінки, поводження з відходами тощо**, що створює ризики довгострокового ослаблення екологічних стандартів;

- **Зростання потреби у нових інституційних та правових механізмах**, зокрема у сфері фіксації екологічних злочинів, оцінки та відшкодування екологічної шкоди, запровадження воєнного і повногомоніторингу довкілля.

Необхідність подальшого розвитку довкілєвого законодавства України обумовлюється не лише внутрішніми суперечностями та дисбалансами, а й глобальними чинниками сучасності. Кліматичні зміни, втрата біорізноманіття, європейський «зелений курс», піднесення стандартів екологічних прав людини у міжнародному праві та судовій практиці формують середовище, у якому національне законодавство не може залишатися статичним. Його реформування є запорукою не лише екологічної безпеки, але й конкурентоспроможності держави, її інтеграції в європейський та світовий правопорядок.

Попри складність умов, війна виявила й важливі імпульси для переосмислення місця довілля у системі національної безпеки, ролі міжнародного права у кваліфікації екологічних злочинів, а також необхідності інтеграції довіллевих міркувань у стратегію післявоєнного відновлення. Саме тому війна стала не лише фактором деструкції, а й каталізатором нового етапу у розвитку довіллевої правотворчості України.

Метою оновлення та вдосконалення довіллевого законодавства України в цих умовах є створення ефективної, узгодженої, прозорої правової системи, що здатна не лише відповідати на сучасні виклики, але й активно формувати умови сталого розвитку. Визначальними завданнями на цьому шляху є:

- систематизація довіллевого законодавства, її подальший розвиток як внутрішньо узгодженої та системної галузі;
- підвищення якості нормативно-правових актів через вдосконалення нормотворчої техніки та наукове супроводження;
- адаптація законодавства до *acquis* Європейського Союзу з урахуванням зобов'язань України в межах євроінтеграційного процесу;
- оновлення та уніфікація термінологічного апарату довіллевого права;
- запровадження нових правових інститутів, здатних ефективно регулювати складні довіллеві відносини, включно з ризикорегулюванням, превентивним контролем і відповідальністю, у тому числі у сфері «зеленого відновлення».

Реформування довіллевого законодавства у цьому контексті слід розглядати не лише як техніко-юридичне завдання, а як стратегічний процес, елемент формування нової правової парадигми, що має визначити роль держави у гарантуванні екологічних прав людини, забезпеченні безпеки й якості життя в умовах багатовимірних викликів і загроз сьогодення.

Важливим орієнтиром для розвитку та модернізації довіллевого законодавства є новий Закон України «Про правотворчу діяльність»¹, який закріпив системні підходи до нормопроекування, встановив стандарти законотворчої техніки, підвищив вимоги до якості нормативно-правових актів і визначив механізми їхнього планування та моніторингу. У цьому сенсі зазначений Закон виступає своєрідною

¹ Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>



«рамкою» для вдосконалення довіллевої правотворчості, орієнтуючи її на узгодженість, прозорість і ефективність, а також на гармонізацію з європейськими правовими стандартами. Його положення мають стати методологічною основою для подальшого розвитку системи довіллевого законодавства України.

Звертаючись з вступним словом до читача, варто зробити ще одну ремарку. В структурі цієї монографії вас напевно здивує відсутність окремого підрозділу, присвяченого правовому регулюванню природоресурсних відносин як однієї з найважливіших складових довіллевого законодавства, хоча проблемні питання розвитку відповідного правового масиву частково висвітлюються в інших частинах роботи. Такий підхід насамперед пов'язаний з масштабністю і багатогранністю проблем, які належать до сфери правового регулювання природоресурсних відносин, що дало підстави віднести ці питання до предмету самостійного розгляду в рамках подальшої реалізації проекту *«Концептуальні засади правотворчої діяльності в Україні: ресурсозабезпечення, новації та ризики»*.

Розділ І.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ
ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ
ПРИРОДИ, ВИКОРИСТАННЯ
ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ
ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Глава І.1. Необхідність термінологічного переходу від «екологічного» до «довкіллевого» права

Питання термінології є аксіоматично важливими для однозначного розуміння понять, що вживаються, їх змісту, тому мають особливе юридичне значення. Адже поняття, певним чином позначене термінологічно, орієнтує на цілі регулювання, визначення його сфери, об'єкта та предмета. Мабуть, не варто доводити, що назва галузі права та законодавства, відповідної наукової та навчальної дисципліни лежить в основі формування подальших термінологічних та змістовних конструкцій галузі.

Для сфери правового регулювання відносин «людина — природа», що охоплює охорону довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, назва галузі відіграє засадничу роль у формуванні концептуальної єдності відповідних відносин, визначає напрями формування галузі в системі права України як цілісного організму, структуру її основних елементів: підгалузей, правових інститутів та норм.

Назва «екологічне право» як галузі права України сформувалась ще за пізньорадянських часів, а після розпаду СРСР автоматично, без поглибленого наукового опрацювання була адаптована практично всіма новими пострадянськими державами, в т.ч. Україною. Це знайшло своє відображення, зокрема, в назвах кафедр та інших структурних підрозділів, що створювались в провідних вишах та наукових установах країни. Цікаво прослідкувати динаміку термінологічних модифікацій найменувань відповідних спеціалізованих підрозділів. Ось деякі з них. Уже у червні 1979 р. з'являється кафедра земельного права та правової охорони природи як самостійний підрозділ у Харківській юридичній академії імені Ярослава Мудрого (сьогодні — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), у 1990 р. (ще до набуття Україною незалежності) кафедра отримала свою нинішню назву — кафедра **екологічного права**².

² Літопис Кафедри екологічного права : До 45-річчя заснування кафедри екологічного права як самостійного структурного підрозділу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 1979–2024 / редкол. : А. П. Гетьман (голова), Є. П. Суєтнов, О. С. Малохліб ; Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 76 с. Іл.

З 1976 р. бере свій початок кафедра соціального (трудового, аграрного й **екологічного**) права у Львівському національному університеті імені Івана Франка³.

У 1996 р. кафедра трудового, земельного та **екологічного права** з'явилась на Юридичному факультеті (нині Навчально-науковий інститут права) Київського національного університету імені Тараса Шевченка; в результаті реорганізаційних змін, в 2011 р. кафедра **екологічного права** була виділена в окрему структурну одиницю (наказ ректора від 23 лютого 2011 р. № 112-32)⁴.

Цікаво, що кафедра **екологічного права** була створена 1 вересня 1999 р. і в Одеському державному гідрометеорологічному інституті (з 2001 р. — Одеський державний екологічний університет, скорочено ОДЕКУ); а наказом ректора ОДЕКУ від 1.04.2010 р. № 84 на виконання рішення Вченої ради від 25.03.2010 р. (протокол № 3) кафедра екологічного права була перейменована на кафедру **екологічного права і контролю**, яка успішно функціонує до цього часу⁵.

Кафедра трудового, **екологічного** та аграрного права в 2006 р. створена в Прикарпатському (сьогодні — Карпатський) національному університеті імені Василя Стефаника⁶. Кафедри, які у своїй назві містили «екологічне право», впродовж наступних років були створені також у низці інших закладів вищої освіти юридичного профілю України.

Не оминув процес термінологічного поширення поняття «екологічне право» і назв підрозділів наукових правознавчих установ. Так, уже в 1982 р. в Інституті держави і права АН УРСР створюється відділ правових проблем сільського господарства і **охорони навколишнього середовища** (наказ директора Інституту від 14.06.1982 р.), який після структурних уточнень початку 90-х років отримує назву Відділу правових проблем екології та аграрного права, а наприкінці 1998 р. перейменовується у Відділ проблем аграрного, земельного

³ Кафедра соціального права (трудового, аграрного й екологічного права) Львівського університету відзначила 40-річчя від часу заснування. URL: <https://lnu.edu.ua/gallery/kafedra-sotsialnoho-prava-trudovoho-ahrarnoho-j-ekolohichnoho-prava-lvivskoho-universytetu-vidznachyla-40-richchya-vid-chasu-zasnuvannya/>

⁴ Кафедра екологічного права. Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/kafedra/ekolohichnoho-prava/>

⁵ Історія кафедри екологічного права і контролю. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. URL: <https://surl.li/lqmdsh>

⁶ Рішення вченої ради Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника від 31.01. 2006 р. (протокол № 5). URL: <https://ktetap.pgu.edu.ua/istoriya/>



та **екологічного права**⁷. Вказівка на «екологічне право» зберіглась і в сьогоднішньому найменуванні відділу, який з 2012 р. охопив ще одну молоду і перспективну галузь: наразі це Відділ проблем аграрного, земельного, **екологічного** та космічного права⁸.

Аналізуючи ретроспективу отримання аналізованою галуззю сьогоднішнього найменування, не можна не звернутись до номенклатури наукових спеціальностей, за якими в незалежній Україні здійснювалась підготовка наукових кадрів та проводився захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата (сьогодні — доктора філософії) і доктора наук, присуджувались наукові ступені та присвоювались вчені звання. Перший Перелік спеціальностей наукових працівників, в якому з'явилась спеціальність 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсове право» в Україні було затверджено в 1993 р.⁹. Спеціальність під тим самим кодом і з такою ж назвою зберіглась і в наступних Переліках: від 13.03.1997 р.¹⁰; від 10.06.1999 р.¹¹ (єдина модифікація: «природоресурсове» термінологічно змінено на «природоресурсне»); від 23.06.2005 р.¹²; від 21.05.2008 р. та від 14.09.2011 р.¹³.

⁷ Відділ проблем аграрного, земельного та екологічного права : Довідкове видання до 25-річчя відділу. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. К., 2007, 72 с.

⁸ Відділ проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. URL: <https://idpnan.org/vpazekp>

⁹ Постанова Президії Головної ради ВАК України від 13 травня 1993 р. № 1/9 (з наступними змінами).

¹⁰ Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників : наказ Вищої атестаційної комісії від 13.03.1997 р. № 86. https://ips.ligazakon.net/document/view/reg1937?an=1&ed=1998_02_04

¹¹ Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань: наказ Вищої атестаційної комісії України від 10 червня 1999 року № 288. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/reg3718?an=2079&ed=2004_12_23

¹² Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : наказ Вищої атестаційної комісії України від 23 червня 2005 року № 377. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE19871?an=10>

¹³ Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14.09.2011 № 1057 (з наступними змінами). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE19871?an=2>